

MISCELLANEA.

Széljegyzetek egy régészeti cikkhez.

A cikket, melyről szó van *Panaitescu Emil* úr, a kolozsvári román kir. egyetemen az ókori történelem tanára írta, s a romániai Műemlék-Bizottság erdélyi tagozatának legutóbbi évkönyvében jelent meg.¹⁾ Címe: *Régészeti problémák és módszerek Dacia superiorban.*²⁾

A széljegyzetek sorát mindjárt a címnél kezdhethjük. Tetszik u. i. nekünk az a határozottság, mellyel *Erdély* helyett *Dacia superior*t használ. A római Dácia tartomány felosztásáról u. i. csak annyit tudunk, hogy 129—168. közt két részből állott: Dacia superior- és inferiorból; de azt, hogy hol feküdt az egyik és melyik területre alkalmazták a másik elnevezést, még csak nem is sejtjük. Nem tudjuk még azt sem, hogy a mondott időben Dáciából mennyi terület tartozott római uralom alá? Még e sorok írója sem merne ez utóbbi tekintetben határozott állítást megkockáztatni ma, holott meglehetősen alaposan foglalkozott Dacia meghódításának történetével, s annak fokozatos meghódítására vonatkozó elméletét többször kifejtette. De csak általánosságban vélte maga is bizonyíthatónak a tételt. Arra, hogy a kettős felosztás korabeli területeket és azok határait megállapítsa, nem merne a ma rendelkezésre álló adatok alapján vál-

lalkozni. Hisz még azt sem tudjuk, hogy a superior és inferior elnevezések mely viszonylatban értendők: A Rómától való távolság, vagy a terület főfolyója szempontjából? Rendelkezésre áll a hispaniai példa, ahol *citerior* és *ulterior* voltak az elnevezések, nyilvánvalóan Rómától számítva. Germaniában már a *superior* és *inferior* nevekkel találkozunk épenúgy, mint Moesiában és Pannoniában. Az utóbbi három esetben kétségtelen, hogy a superior elnevezésű részek feküdtek Rómához közelebb; viszont azok feküdtek a Rajna és a Duna folyása mentén fennebb is. Dáciában azonban a helyzet más, mert vagy a Rómától való távolságot, vagy a Marosnak, mint főfolyónak a folyását kell tekintetbe vennünk, s nem tudjuk, hogy a rómaiak melyiket tekintették irányadónak. A rendelkezésre álló egy pár emlék a kérdés eldöntésére nem elegendő, s így a *római Dacia superior*nak *Erdély földjével való általános azonosítása tudományosan nincs kellően alátámasztva.*

Második megjegyzésünk a cikk bevezető részére vonatkozik. Az első mondat így szól: „*Dacia superior általános régészeti problémái — természetesen — nem lehetnek mások, mint a földrajzilag, néprajzilag és történelmileg egységes egész dákó-román föld ugyanazon természetű egységes problémái*“. Mert: „*a Carpato-danubian terület művelődési egysége, a román földre nézve csak a legutóbbi időkben megállapított, ősrégi palaeolithikus formáktól a byzanci ci-*

¹⁾ Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice. Sectia pentru Transilvania. 1926—28. Kolozsvár, 1929.

²⁾ Probleme si metode arheologice in Dacia superior, i. m. pag. III—XII.

vilizáció uralkodási idejéig nyomon követhető . . .” Majd alább: „Az őskori földközi-tengeri, a görög és római befolyások épen úgy, mint a nyugati hatások; a kezdő történeti időkben a kelta, a népvándorlás korában a germán, valamint az északi és keleti szláv, a déli bizánci hatások nem tettek egyebet, mint anyagot szolgáltatnak az egész Carpato-danubian területen annak az egységes művelődésnek, művészetnek és egységes jellemvonású léleknek a kialakulásához, melynek változatlanul egységes magva dákó-román”.

A most szóról-szóra idézettek mellé azt a széljegyzetet tesszük: *bár úgy volna!* Mert akkor rendkívül egyszerűvé válnék Európa ezen, régészetiileg talán legkomplikáltabb, területének a megítélése. Azonban nem így van.

Csak a napokban hagyta el a sajtót egy vaskos angol nyelvű kötet: *A Duna az őskorban.*³⁾ Írója, V. Gordon Childe, az edinburghi egyetemen az ősrégészet tanára. Munkáját alapos tanulmányút előzte meg. A szóban forgó terület őskorát tehát alaposan ismeri. Ebben a kérdésben pedig egészen más a véleménye. Childe könyvének vannak olyan részei, amelyek még élénk megvitatásban fognak részesülni, s bizonyára ő maga is módosítani fogja egyik-másik állítását. Ez így szokott történni mindig és mindenkivel. Az ellenben kétségtelen, hogy az általa feldolgozott és idézett rengeteg anyag sohasem lesz úgy csoportosítható, hogy igazolja Panaiteacu úr tételét, mely szerint a Carpato-danubian terület művelődési egysége a palaolitikumtól a bizánci civilizáció uralkodási idejéig nyomon követhető legyen. Hiszen még a bronzkorban s a hozzácsatlakozó korokban, amikor lehet nagyobb területekre kiterjedő mű-

velődési egységekről beszélni, a Carpato-danubian területen még akkor is 4—5 világosan megállapítható kulturkör van, s ezeken kívül jelentős területekre nézve csak kérdőjeleket tesz a felelőssége tudatában nyilatkozó szakember.

Úgy látszik, hogy maga Panaiteacu úr is kissé túlzottnak tartja elébb kifejezett véleményét, mert hozzát teszi: „A szembetűnőbb, mutatósabb és feltűnőbb formák nem mindig látszanak egységesnek. Az eredet kérdését azonban és azt, ami örök meghatározó, nem ezeknek a nagy hévvel jelentkező formáknak a befolyása alatt kell megállapítani, hanem a teremtő kultúra önként mutatóköző elsődleges megnyilvánulásai alapján”. — A széljegyzet erre csak ennyi: a legkezdetlegesebb őskori formák nemcsak a Carpato-danubian területen azonosak, hanem mindenütt. A módszeres kutatásnak a mi tudományunk területén épen az az egyik legfontosabb és legkritikusabb feladata, hogy a rendelkezésünkre álló hagyatékból megállapítsa azt, ami a legkezdetlegesebb, legősibb, mondhatnók ösztönös elem, tehát a művelődés bizonyos fokán mindenütt azonos szükségletet elégít ki, s ezért más elbírálás alá esik, mint a művelődés egyéni vonásai, melyek épen a nem legkezdetlegesebb, hanem már bizonyos fejlődöttebb művelődési fokon élők szellemi és fizikai szükségleteinek kielégítési módjában nyilvánulnak meg. Amennyire igaz, hogy nem mindig a leghevesebben megjelenő formák a döntők, épen úgy igaz, hogy nem is a legkezdetlegesebbek. Az igazság mindig valahol a középben van, s épen ezeket a közép-tényezőket kell minden területre nézve megállapítani, mielőtt az idézethez hasonló kijelentéseket teszünk. A tudományos kutatás értékének ez a punctum saliens, a kutató számára: *Hic Rhodus, hic salta!*⁴⁾

³⁾ *The Danube in prehistory.* By V. Gordon Childe. Oxford, 1929. 8°. XX. és 479. lap, 15 tábla és 217 szövegváz, több térkép.

Aerbiten — DOLGOZATOK — Travaux, 1929.

⁴⁾ Fentiek már ki voltak szedve, amikor Ed. Meyer olvasása közben az aláb-

Végül azt mondja: „Világos, hogy a Dobrodega történeti fejlődése és régészeti képe fundamentalisan különbözik Erdélyétől. De a Fekete-tenger partján hatalmas, gazdag és fényes görög befolyás, mint az legutóbb bebizonyosodott, kereskedelmi úton behatolt a hunyadi hegyek közé; másfelől a dákok és rómaiak politikai, ethnikus és kulturális hatalma az erdélyi hegyekben épen olyan intenzívus és elhatározó volt, mint a Dobrodegában“.

A széljegyzet az első mondatot tökéletesen elfogadja és azért aláhúzza, mint a praemissák után meglepő — de egyébként helyes tételt — konkluziót, amiből az következik, hogy a praemissák helytelenek. Az, hogy a görög kereskedelem erei mennyire jutottak el a hunyadi hegyek közé, — ma még nem eléggé világos. Az ellenben, hogy a dák fegyverek eljutottak a Fekete-tengerig, sőt a korinthusi öböl, — már régóta tudott dolog. Ami pedig a dákok és rómaiak ethnikus és kulturális hatalmának intenzívítását illeti: jó volna a dák hatás tekintetében alaposan kifejteni annak részleteit, mert ma még általánosságokat sem tudunk. A rómaiakról viszont pontosan tudjuk, hogy az ő uralmuk idején Erdély ethnikuma az elképzelhető legtarkább volt, kulturális hatása pedig ez uralomnak — épen e miatt is — annyira felületes, hogy a rómaiakori uralom bukása után *semmi tovább élő* nyoma a római kulturának nem

biakat találok Geschichte des Altertums, 5. kiad. (1926) I. 2. 753—54 ll.:

„*Verbindung eines bestimmten Stils mit einem bestimmten Volkstum, ist nur da möglich, wo er aus einer bereits zu höheren Stufen gelangten Kultur erwächst und zum charakteristischen Ausdruck des sie tragenden Volkstums und seiner Anschauungen wird . . .*“ Szívesen hivatkozom erre a nyilatkozatra, mert állításomnak tudományos alaptétel jellegét erősíti meg és elejét veszi annak a feltevésnek, hogy az csupán „alkalmi“ tétel.

maradt. Abban u. i. ma már bizonyára meg egyezünk, hogy a dáko-román kontinuitás elmélete tarthatatlan. Annál inkább, mert csak nem régen jelentette ki Sextil Pușcariu professzor úr, hogy ez az „elmélet számunkra nem fixa idea, sem nem program, s így arról hideg vérrel beszélünk. Románia a maga területi egységét egészen más jogi alapon nyerte el, nem történetieken . . . S ki tudná megmondani a tudomány mai állapotában, hogy kinek részén van az igazság?⁴⁾ (T. i. az állítók vagy tagadók részén-e?) — Panaitescu úr állításai szempontjából egyébként csak az a fontos, hogy maga beismeri a Dobrodega és Erdély földje történeti fejlődésének és régészeti arculatának különbségét. Ha pedig megvan ez a különbség, aránylag közel fekvő területek közt, mennyivel kevésbé lehet egységről beszélni olyan óriási területen, mint amilyen az, amelyet a Carpato-danubian-nak nevez? Ezen az óriási területen természetesen beszélhetünk kölcsönhatásokról, művelődési összefüggésekről, de semmiesetre sem egységről.

Lehetnek olyanok, akik előtt nem is egészen világos, hogy kerül a daciai rómaiakori maradványok kutatásának kérdésébe a Carpato-danubian terület állandó egységének hangoztatása? A kérdésre módunkban van megfelelnünk, bár kissé el kell tértünk a cikktől, melynek széljegyzeteink szólnak.

A múlt (1928.) évben egy könyv jelent meg Cambridgeben a következő címen: *Dacia, a Carpatho-Danubian területek korai művelődéseinek vázlata.*⁵⁾ A könyv szerzőjeként a bukaresti egyetem egykori ókortörténelem tanára Vasile Parvan szerepel, aki azonban nem érte meg annak megjelölését, mert nem sokkal előbb, 45 éves ko-

⁴⁾ *Dacoromania*. IV. (1924—26.) 1401. lap.

⁵⁾ *Dacia an outline of the early civilisations of the Carpatho-Danubian countries*, by Vasile Parvan.

rában meghalt. Angol barátai ezzel a könyvvel hódoltak emlékezetének; összefoglalták benne azt az előadás-sorozatot, melyet Pârvan 1926. márciusában a cambridgei St. John College vendégeként, az ottani klasszika-filologusok meghívására tartott. Jó, ha kissé foglalkozunk ezzel a munkával, mert Panaitescu úr nyilvánvalóan ebből, illetőleg Pârvan professzornak ebben lefektetett tanításaiból nyerte az ihletet szóban forgó cikkének bevezető részéhez. Pârvan professzorról e sorok írója is megerősítheti mindazt a sok elismerést, amivel úgy Panaitescu úr, mint angol barátai hódolnak emlékének. Valóban sokat tanult és sokat tudó ember volt, nagyszerű szervező, aki rengeteget dolgozott. Volt azonban egy tulajdonsága, melyet Panaitescu úr — természetesen — nagy érdeméül tud be, s amelyet angol barátai is kiemelnek: „*öszönösen át volt hatva a maga latinságának tudatától*“. Ez így igaz és épen e tudat ösztönös voltából következik, hogy az előadásaiban is megnyilvánult, sőt kétségtelenül az indította erre a tárgyválasztásra is. Az előadás tárgya Dacia praehistoriája, protohistoriája és historiája 3000 éven át. Dacia alatt az Adriától a Fekete-tengerig, s az Aegaei-tengertől a Kárpátokig (nem a Déli-Kárpátokig, hanem a hegység fővonaláig) terjedő területet veszi. Ezt nevezi ő Carpatho-danubian területnek. Ebben megkülönböztet két Daciát. Az egyik a Burebista géta birodalma, mely magában foglalta a mai Csehországot és Nyugatmagyarországot, továbbá Beszarábiát és Bulgáriát is. A másik a szorosán vett Dacia, mely nagyjában a mai Románia, amennyiben Tiszától a Dnyeszterig, s a Kárpátoktól a Dunáig terjedt; ez a tágabb értelemben vettnek a magva. A könyv azonban rendesen a tágabb értelemben vett területnek a Villanova, szkyltha, görög, kelta és római művelődéséhez való viszonyát tárgyalja öt fejezetben. Óriásit markol tehát, s képzel-

hető, hogy 200 kikalakú (13 × 8 cm. a nyomtatott tükör) lapon és öt előadásban igazán csak vázlatot adhat és általánosságokat mondhat. De maga a tárgy is olyan, hogy az egységes művelődés jelszava alatt rendszeres kidolgozásra nem is alkalmas.

Nem lehet célunk ebben az összefüggésben a mű részletes kritikai ismertetése. Csak épen rá akarunk mutatni arra, — ami Panaitescu úr állításához is széljegyzet — hogy pl. a görög, s főleg a diadochos fejedelmek aranyainak a hunyadmegyei hegyekben való előfordulása, vagy pl. a benei bronzhydra napfényre kerülése egyáltalán nem jelent okvetlenül művelődési hatást, annál kevésbé művelődési egységet. A benei bronzhydra annyira magában álló jelenség, mint a Tiszában néha megjelenő tengeri hal: ezt is, azt is valami vihar sodorta ide a Fekete-tengerből. De épen úgy nem szükségszerűen vannak itt, mint a hildesheimi ezüstlelet sem jelenti azt, hogy ott az alexandriai művészet érvényesült. Még inkább ez az eset a pénzzel. A pénz, különösen a jó pénz — már pedig a Lysimachos-aranyok ugyancsak jók! — mindig gyorsabban találta meg az utat, mint a művelődés. Aból, hogy egyes afrikai népeknél hosszú időn át nagy becsülete volt a Mária Terézia talléroknek, még senki sem vonta le azt a következtetést, hogy: tehát azok a népek, „az osztrák-magyar művelődést“ is elsajátították. — Aztán vannak dolgok, miket az ember — ha csak úgy odavetve, minden részletezés és indokolás nélkül olvas, vagy hall — csak heves kétkedéssel fogadhat. Ilyen pl. Pârvan úrnak az az állítása, hogy „Mithras és Anaitis Daciában már a római hódítás előtt ismeretesek voltak“. Honnan következteti ezt és mivel bizonyítja akár a legtágabb értelemben vett Daciára vonatkozólag? Épen ilyen könnyedén beszél a könyv „a nagy hungaro-román bronzkorról“, s a „Carpatho-Danubian

aranykorszakról"; még pedig az utóbbiról nem az *aurea aetas* vagy a millénisták aranykorszaka értelmében, hanem úgy, amint kő-, réz-, bronz- és vaskorszakról szoktunk beszélni.

Itt van a magva Panaitescu úr „Carpatho-danubian“ technikus terminusának, s egész gondolatmenetének. Csakhogy ő a Párvan-féle szűkebb értelemben vett dák helyébe dákö-románt tett, s az egész területre ráteríti „a földrajzilag, néprajzilag és történelmileg egységes dákö-román“ köpenyegét.

Ezt az egységet bizonyítani nem tudja, mert nem is lehet. Ellenkezőleg, ő maga kénytelen bizonyos engedelményeket tenni. De csak annyit, amennyit megenged a már említett „öszönös latin-öntudat“. Az embernek az az „öszönös érzése“, hogy itt csak a „Dacia, azaz Carpatho-Danubian“ kifejezés a fontos, melyet meg kell honosítani, el kell fogadtatni a dákö-román kontinuitás helyett; az utóbbi pedig, — mint Puscaru úr, tehát a legnagyobb mértékben illetékes mondja — a hitelét veszített fetis sorsára jutott, azaz — miután már megtette a maga hasznos szolgálatait — a sarokba került, s most már hideg vérrrel, minden érzelmesség nélkül beszélnek róla.

Harmadik szélégyzetünk a cikknek közvetítő mondataira vonatkozik: „Ámbár az erdélyi régészeti kérdésekkel való foglalkozás a multban komoly eredményekkel járt a magyar, szász és román tudósok érdeméből; ámbár a háború előtti utolsó években a kolozsvári egyetem mellett egy szakintézet foglalkozott régészeti kutatásokkal, s 1910—19. Dolgozatok címen tudományos folyóiratot adott ki e kutatások eredményeiről, — mégsem lehet azt mondani, hogy a régészeti nyomozások, kutatások, ásatások és tanulmányozások szervezeten, megszakitás nélküli folytonosságban, a kérdések világosan látásával történtek volna. A Dolgozatok körül csoportosult magyar tudósok

főleg a praehistoria és népvándorláskori régészet kérdéseivel foglalkoztak. A római-korra vonatkozó kutatásokat és ásatásokat (Porolissumban) csak Buday Árpád úr végzett“. — Mikor ezeket olvastam, eszembe jutott Martian Julian úrnak egy tárcacikke, mely most nyolc éve a *Patria* c. kolozsvári politikai napilapban jelent meg, s azzal vádolta meg a magyar tudományosságot, hogy az erdélyi rómaikori maradványok kutatását szándékosan, a román nép elleni szempontokból, hanyagolta el; csak-hogy éppen nem vetette papírosra azt a vádat, hogy a magyar tudományosság attól félt, hogy az erdélyi rómaikori maradványok alapos kutatása esetleg a dákö-román kontinuitás bizonyítására alkalmas eredményekkel járt volna. Ez a gondolat kicsillan Panaitescu úrnak abból az állításából is, hogy a kolozsvári régészek⁶⁾ főleg a praehistoria és népvándorláskori régészet körül csoportosultak. A helyzet t. i. a legutóbbi időkben az volt, hogy az intézetnek volt egy ny. r. tanár igazgatója (Pósta Béla), volt egy egyetemi címz. rkív. tanár (Buday Á.) és két magántanár (Kovács István és Roska Márton) tudományos tisztviselője, kész szakembere, s volt négy gyakornoka (Ferenczy Sándor, Herepei János, Létay Balázs és Schneller Vilmos). A specializálás ez volt: Buday klasszikai régészettel foglalkozott, s az ő vezetése alatt előbb Létay B. nevelődött, majd mikor Létay a keleti régészetre készült, Ferenczy. Kovács numizmatikával foglalkozott, s mellette nevelődött Herepei. Végül Roska praehistoriával és ethnographiával foglalkozott, Schneller pedig a múzeum művészeti gyűj-

⁶⁾ Ő a *Dolgozatok* körül csoportosuló tudósoknak nevez minket. Óvatosan kerüli azt a tényt, hogy a *Dolgozatok* az Erdélyi Nemzeti Múzeum az egyetem által bérelt érem- és régiségtárának folyóirata volt, melynek megmaradt példányai felett minden jogalap nélkül rendelkezik a jelenlegi Institut de Studii Classice.

teményeit gondozta, mint az Erdélyi Múzeumegyesület alkalmazottja, melytől fizetését is kapta. Természetes, hogy ez a meREV elhatárolása a munkaköröknek csak elméletben volt meg, s amikor valahová ki kellett menni, az ment ki, aki éppen kéznél volt. Mert ha pl. Buday éppen munkában volt, s Ajtonba vagy Petrosánba kellett menni római emlékek megmentésére, akkor bizony Roska ment ki; s Kovács, aki numizmata volt, ásatott Apahidán, Korpádon, Mezöbándon, Marosvásárhelyt, Marosszentannán stb. Még pedig igen jól. Olyan programot u. i., amelyet Panaitescu úr felállít, lehet csinálni íróasztalnál, de az ekevasa és az ásó stb. nem érdekli az iránt, hogy az íróasztali program szerint most öskori, római, vagy népvándorláskori kutatás van-e soron, hanem azt veti fel, ami éppen eléje kerül. A múzeumnak pedig kötelessége azonnal ott lennie, hogy az emlékek pusztulását megakadályozza. Nem lehet várni, mint a spanyol etikettben, amíg éppen az a hivatalnok kerül elő, „akinek hivatása öfelsége lábáról a paraszt eltávolítani“. Mert addig a „lelet öfelsége belepusztul“. Aztán meg: Ugyan hol van, vagy volt az a boldog hely, ahol a régészeti nyomozások, kutatások, ásatások és tanulmányozások megszakítás nélküli folyamatoságban történtek, történnek és fognak történni? Sehol. Mert hiszen a folyamatos munkához rendszeren olyan sok pénz kell, amennyit ilyen célokra sehol sem adnak. Ami pedig a problémákat illeti, azzal érdekesen állunk: a problémákat a leletek vetik fel, s azok is segítenek a megoldásukhoz: ennek következtében azok nagyon változók és sem természetüket, sem számukat illetőleg előre meg nem határozhatók. Minnek következtében az a „hiányosság“, amiről Panaitescu úr szól, nem a Dolgozatok körül csoportosult magyar szakemberek bűne volt, hanem általános emberi gyöngeség.

Egyébként, amint az idézetből kitűnik, Panaitescu úr elismeréssel szól úgy az egykor kolozsvári Ferencz József-Tudományegyetem régészeti intézetének, mint alólírottak munkásságáról. Egyéni okom tehát nincs arra, hogy ezeket a széljegyzeteket papirosra vessem. De tévedéseit ki kell igazítanom. Úgy látszik u. i., hogy csak a Dolgozatok alapján ítél, de azt is csak úgy általában veszi alapul. Másfelől pedig „a mai erdélyi három nemzet“ iránt is igazságos akar lenni, s ezért ismeri el a magyar, szász és román tudósok érdemeit *egyaránt*, tekintet nélkül arra, hogy a bábér ilyen együttes nyújtásában aránytalanul jutalmazza az érdemeket.

Római tudóst pl. egyáltalán nem tudok, aki Erdély római kori emlékeinek a kutatásával foglalkozott volna. Lehet, hogy ennek „múló politikai okai“ voltak, mint más helyen és más vonatkozásban kifejezi magát, de tény. Nagy szorgalommal és szeretettel foglalkozott velük *Martian Julian* őrnagy úr, aki a Goos-féle Repertorium kibővítésével jó szolgálatot tett az ügynek, mégha — természetesen — hibái is vannak munkájának, ami ilyen műveknél majdnem elkerülhetetlen. Aztán írt pár cikket a Convorbiri Literareba. Érdemeinek elismerésül a magyar Műemlékek Orsz. Bizottságának tagjává nevezték ki. A római régészet terén szakembernek azonban sohasem tartotta magát. *Filimon Aurél* úr csak úgy mellékesen érdeklődött, s akkor is inkább az érmek és ethnographia iránt. Ő különben is eltávozott Erdélyből, s Bukarestben élt addig, míg a marosvásárhelyi kultúrház élére nem került. Hasonló az eset *Moisil* úrral, aki mint numizmata szerzett érdemeket, de — úgy tudom — szintén Bukarestben. Régészeti kutatásairól nem tudok. Végül tudom, hogy *Antonescu* írt egy kis füzetet Sarmizegethusáról;⁷⁾ annak idején

⁷⁾ *Antonescu*, Cetatea Sarmizegetusa reconstituita. 1906.

olvastam is, azt hiszem, hogy ennek alapján túlzás volna őt tudósnak mondani. Egyébként szintén nem erdélyi ember, s más erdélyi vonatkozású művéről nem is tudok. Lehet, hogy ezeken kívül is voltak, akik dolgoztak e téren, de az egészen a szaknyilvánosság elkerülésével történt, különben tudnék róla, mert mi ugyancsak érdeklődtünk minden dolgozó iránt, bármilyen nemzetiségű volt.

A szászoknál az Ackner—Müller—Teutsch idők óta szintén megcsappant az érdeklődés, mely pedig a régebbi századokban megvolt. Inkább a praelistoriára, s a maguk nemzeti történetére és a művészet-történetre vetették magukat, s ezeken a területeken pompás eredményeket is értek el. Amennyire igazságos emberek, kétségtelen, hogy lemondanak arról, hogy a közös habérből többet vegyenek igénybe, mint amennyi megilleti őket.

A magyarságnak az erdélyi római kori emlékek kutatása terén való tevékenységéről azért kell kissé részletesebben szólnunk, hogy a fennebb említett gyanusítások méltatlan voltáról újabb bizonyosságokat szolgáltatassunk, s általában bemutassuk, hogy Panaitescu úr, mikor ítéletét megalkotta, mennyire nem ismerte a múltat. Ami részben érthető is, mert magyarul nem tud, s a környezetében magyarul tudók közül azoknak, akiknek tájékoztatására kíváncsi, szintén nincs fogalmuk az erdélyi magyar régészet multjáról, s azokról a fáradozásokról, melyek a most meglevő régészeti múzeumokat és általánosan ismert tudományos eredményeket létrehozták.

Latinul azonban Panaitescu úr is tud, s ha a Corpus Inscr. Latinarum III. kötetében a bevezetést előszedi, mindjárt látni fogja, hogy Erdély földjén a magyarság részéről már a XV. sz. óta állandó az érdeklődés a római kori emlékek iránt. Nem szólva Bonfini-ról, aki nem magyar és nem is erdélyi, ott van *Megyericséi János* kolozsi főesperes és

gyulafehérvári kanonok, a hunyadmegyei származású *Csulai Móré Fülöp*, aki mint kalocsai érsek esett el Mohácsnál. Az erdélyi szász Sigler Mihály († 1585) nem magyar, munkásságát tehát nem is akarjuk a magunk érdeméül említeni. Arra azonban fenntartás nélkül hivatkozhatunk, hogy 1587-ben és 1591-ben a Gyulafehérvárott járó Menabenus és Hogelandius felhasználták a város két múzeumában összegyűjtött római feliratos emlékeket. A két gyűjtemény egyike a fejedelemé, másika valamilyik Kovachóczíé (Farkasé?) volt. A XVI. sz. végén tehát nemcsak érdeklődtek a római kori emlékek iránt és nemcsak másolás útján gyűjtötték azokat, hanem valóságos régiséggyűjtemények is vannak már. Kétségtelen, hogy ezek a gyűjtemények nem voltak modern értelemben vett múzeumok, hanem bizonyára amolyan „ritkaságok gyűjteményei“, mint e korban a többiek. De voltak; úgy, mint a legműveltebb nyugati népeknél. — Volt régiséggyűjteménye Bethlen Gábor fejedelemnek is, mint az végrendeletéből kitűnik s már a XVIII. sz. végén volt iskolai múzeuma — a leghíresebb nyugati főiskolákéval majdnem egyidőben — s abban „ritkaságok gyűjteménye“ a nagyenyedi Bethlen-kollégiumnak. Ez a múzeum az 1770-es években már megvolt, tehát csak mintegy három évtizeddel keletkezett később a londoninál; mint a század végéről származó jegyzéke mutatja, görög- és római régiségek is voltak benne. Mindezeket igen szépen meg is írta dr. Szilády Zoltán, a Bethlen-kollégium 1904. évi Értesítőjében. De térjünk vissza arra, ami a C. I. L.-ből megtudható.

Megtudható, hogy az erdélyi magyar Szamosközi (Zamosius) István 1593-ban Padovában önálló munkát adott ki az erdélyi római kori kö emlékekről. Opitz Márton, a Bethlen-kollégium tanárát vegyük idegennek s ne hivatkozzunk Schochter (Soterius) György szászkeresztúri papra se. De

Köleséri János (Aurarja Romano-Dacia, 1717) és *Husztai András* (Ó- és Új-Dacia kézírata a Brukenthal-múzeumban) már magyarok, s munkáik címe bizonyítja, hogy „érdeklődtek” Erdély római kori emlékei iránt; hozzájuk csatlakozik *Fridwalszky János* jezsuita, kinek ilyen irányú műve 1767-ben jelent meg Kolozsvárott. Seivert János szászsebesi pap szintén szász volt, de *Reinbold Ignác* magyarnak vallotta magát, s magyar volt *Halmágyi István*, *Fodor András*, gr. *Kemény József*, *Váradyi Ádám* és *Torma Károly*, hogy a szász Ackner M. J. és Müller Frigyesre ne formáljunk jogot.

Mindezek munkásságáról kritikai mérlegelés is olvasható a C. I. L.-ban, nem kisebb hivatottságú ember tollából, mint amilyen Mommsen Tivadar. Pedig Mommsent csak azok érdeklik, akik feliratos emlékeket gyűjtöttek. Holott a fentiek egy része nemcsak azzal foglalkozott, hanem más római kori kérdésekkel is. Aki előveszi pl. a *Nemzeti Társalkodó* c. magyar folyóirat száz év előtti köteteit, lépten-nyomon találkozik ilyen tárgyú cikkekkkel; s ezt könnyen megteheti, mert az Erdélyi Múzeum könyvtárában megvannak. Különösen felhívom figyelmét *Nagyajtai Kovács István* nevére, aki ezelőtt százéztendővel valósággal limes-kutatást is végzett.⁸⁾ Csak legújabbán ismerttettem⁹⁾ gr. Csáky Rozáliának a francia Lajard-al, az Institut tagjával és ideiglenes titkárával száz évvel ezelőtt folytatott levelezését, melynek főtárgyai az Erdélyben napfényre kerültek, s a grófnő által a francia tudós számára lemásoltatott erdélyi római kori emlékek. Olvassa csak el a francia tudós vallomását, mely szerint Franciaországban sem remél igazabb érdeklődést tudománya iránt, mint Erdélyben! —

⁸⁾ *Római útnyomozás*. (Nemzeti Társalkodó, 1830.)

⁹⁾ *Napkelet*, 1929. szept.

Nemsokára tisztába kell jönnie Panaitescu úrnak azzal is, hogy milyen értékes útmutatásokat tartalmaz *br. Orbán Balázs* nagy műve, a *Székelyföld leírása*, melyet ha közelebbről megismer, s megjelenése körülményeiről is tájékozódik, bizonyára maga is elismeri annak az érdeklődésnek komolyságát, mely a művet létrehozta.

Ha az elmondottakkal szemben azt hozza fel Panaitescu úr, hogy: mindez nagyon szép, de a felemlítettek egyike sem igazi szakember, — feltétlenül igazat kell adnunk neki. De mindjárt fel kell hívnunk a figyelmét arra, hogy máshol, nyugaton sincs máskép. Hiszen a londoni Dilettanti (1733) — bármily nagy lett legyen is az érdemük — bevallottan műkedvelők voltak, s a közeli tartozó gyűjtők épenúgy nem tekinthetők szakembereknek (a mai értelemben), mint *Dawkins* és *Wood*, Palmyra és Baalbek felfedezői. Rendszeret és módszert keresni a művészeti emlékek gyűjtésében Winckelmann előtt, még Itáliában is hiba volna, holott tudjuk, hogy ott a számtalan gyűjtemény nem egyikében ezerszámra voltak a később valóban nagy értékűnek bizonyult emlékek. Tervszerűségét, tudományos célkitűzést és módszert pedig az akkor már nagyban folyt kutatásokba is csak az 1829-ben alapított *Istituto di corrispondenza archeologica* hozott. De természetesen az sem azonnal, hanem csak idővel.

Az *első tervszerű* ásatások Egyiptomban és Mezopotámiában a negyvenes években, görög földön (Newton) az ötvenes években indultak meg. Komoly régészeti munkáról azonban a múlt évszázad utolsó negyede előtt csak Itália, Hellas, Egyiptom, Kis-ázsia és Mezopotámia területén lehet beszélni. A provinciákra csak ebben az időben került a sor, mégha egyes nevezetesebb emlékeket elébb ismertek, (mint pl. Északafrikában, Hispaniában, a Provenceban és a Rajna mentén) s helyenként kisebb-nagyobb múzeumok is akadtak.

Erdély magyarsága a nyilvános múzeumokra való törekvésben is lépést tartott a nyugattal, mint azt *Kelemen Lajos az Erdélyi Múzeum* 1909. (XXVI.) éviolyamában — *Törekvések egy erdélyi múzeum alapítására* címen — részletesen tárgyalja. Kimutatja, hogy nemcsak a tudományos akadémiára való törekvések nyúlnak vissza a XVI. sz. elejéig — a *Sodalitas Septemcastrensisig* — hanem az Erdélyi Múzeum-egyesület megalapítását (1859) is majdnem száz esztendővel előzik meg az arra való törekvések. Az akkori fogalmak szerint múzeum volt *Hermányi Dienes József* nagyenyedi ref. pap tört. forrás-gyűjteménye, melyen alapszik Benkő József Transsylvaniaja. De már mai értelemben is múzeumnak mondható az 1798-ban alapított *Telekitéka* (Marosvásárhely), s még inkább a gyulafehérvári *Batthyaneum* (1781), melynek a könyvtáron kívül régiség- és ásványtára is van. Az 1791-ben *Zágoni Aranka György* buzgalmából alapított *Nyelvmívelő Társaság* programjában már a képek, pénzek, feliratok és régiségek gyűjtése is benne van, s ha az eszme — a bécsi udvar és az erdélyi szászok érdeméből — ekkor nem is valósulhatott meg, meg sem halt. Legalább címében tovább képviselte azt az 1814-ben *Döbrentei Gábor* által alapított *Erdélyi Múzeum* című tudományos folyóirat. Ugyancsak ő egy öt szakosztályból álló tudóstársaság szervezeti szabályzatát is kidolgozta; 1819-ben meg is alakultak, lett volna alapjuk is — mintegy 30.000 frt. — de Bécsből ismét elgáncsolták az egész alakulatot.

Ilyen előzmények után 1829-ben — az *Instuto di corrispondenza archeologica* alapításának évében — állott elő *Böloni Farkas Sándor* a tisztán *múzeumi gondolattal*, az erdélyi kancellárhoz beadott emlékiratában. A tervezet benyújtóját sikerült ugyan elkedvetleníteni, s félreállítani, de a gondolat maga már olyan erős volt, hogy meg-

valósítása el nem maradhatott. Az akkori erdélyi sajtó nagy lelkesedéssel emeli ki a két gr. Kemény (József és Sámuel) áldozatosságát, mellyel könyvtárukat és egyéb gyűjteményeiket a Kolozsvárott felállítandó Nemzeti Múzeum alapjául felajánlják, s melyhez nemsokára gr. Gyulay Lajos jól rendezett, gazdag gyűjteményével csatlakozott. A vármegyék és a székelység lelkesen csatlakoztak az eszméhez, melyet az időszaki sajtó mellett most már röpiratokkal is terjesztettek (Gebbel Frigyes, Nagyajtai Kovács István). Ezekben már kifejezetten múzeumi célokat tűznek ki. — Nem lehet célunk itt részletesen ismertetnünk hogyan került a kérdés az erdélyi országgyűlés 1842. jún. 21. ülése elé. Messze vezetne azoknak a felszólalásoknak ismertetése is, melyek az országgyűlésen — elébb a bizottságokban, majd teljes ülésen — pro és kontra elhangzottak. Holott nem volna érdektelen. Elégedjünk meg azonban annak megállapításával, hogy 1842. dec. 23-án létrejött a múzeum felállítására vonatkozó országos határozat. A szászok már az országgyűlési tárgyalások alkalmával akadékoskodtak, s a törvény szentesítése csakugyan nem történt meg. Bár a rendek ismételten sürgették, Bécsben mindig halogatták.

Jöttek az 1848—49. évi események, s mire ezek elvonultak, a múzeum — mely még meg sem alakult — rengeteg veszteségről számolhatott el. Gr. Kemény Sámuel gerendi kastélyát, s abban a múzeumnak szánt gyűjteményeket tönkretették az oláhok; Lészay Dániel éremgyűjteményét a hozzá beszállásolt orosz tiszt fosztotta ki.

Alig tért azonban magához az erdélyi magyarság, már ismét a múzeum gondolata lépett előtérbe. Elébb (1852) *Köváry László*, majd (1854) gr. *Mikó Imre* vetették fel az eszmét; mindketten részesei voltak az előző munkának is. Ismét nem részletezhetjük azokat a küzdelmeket, melyek eredményeként gr. Mikó Imre fővezérlete alatt és

óriási anyagi áldozatai révén 1859. nov. 23-án, megalakult az *Erdélyi Múzeumegyesület, mint az Erdélyi Nemzeti Múzeum tulajdonosa.*¹⁰⁾

Az Egyesület mindjárt megalakulása után lázas munkához kezdett, s Erdély tudományosságán csakhamar érezhető is lett a hatása. Arra, hogy *„mennyire céltudatosan dolgoztak, megcáfolhatatlan bizonyíték Vas Józsefnek „Erdély a rómaiak alatt” címen 1863-ban, Kolozsvárott megjelent műve. Ez u. i. az E. M. E. által hirdetett első tudományos pályázat gyümölcse, s*

¹⁰⁾ Igaz, hogy nem állami, hanem az erdélyi magyarság társadalmi tulajdonaként, amit ma igen alkalomszerű és szükséges hangsúlyoznunk. Különösen azért, mert úgy maga Panaitescu prof. úr szóban forgó cikkében, mint Nestor D. Covaciu úr u. ezen kötet 218—223. lapjain annak régiségtárát sohasem említik, hanem az egyetem és az Institutul de Studii Clasice lapidariumáról beszélnek. *Ez a félrebeszélés nem véletlenség vagy tájékozatlanság.*

A tájékozatlanok kedvéért meg kell u. i. említenünk, hogy az Erdélyi Múzeumegyesület 1872-ben, a kolozsvári egyetem alapításakor, az egyetemi oktatás céljaira *bérbe adta* gyűjteményeit — könyvtár, érem- és régiségtár, állattár, ásvány- és közettár, növénytár — *a m. kir. Ferencz József-Tudományegyetemnek.* Kifejezetten *annak az egyetemnek, annak fennállásáig, nemcsak tulajdon-, de ellenőrzési jogát is fenntartva.* Mikor aztán 1919. május 12-én a Nagyszebeni Román Kormányzótanács nevében Ghibu Onisifor, akkori államtitkár (ma egyetemi tanár) úr katonai erővel megszállotta és elvette a Ferencz József-Tudományegyetemet, ugyanezt tette az Erdélyi Múzeumegyesület tulajdonát képező gyűjteményekkel is. Azóta eltelt tíz esztendő, kormányok jöttek és mentek, de az Erdélyi Múzeumegyesülettel szemben még mindig a forradalom a jogforrás, s mint ilyen sem a tulajdonos ellenőrzési jogát, sem az állítólagos jogutód román állam bérfizetési kötelezettségét el nem ismeri. Sőt következetesen kitér az Egyesületnek a jogviszony rendezésére vonatkozó, az egyetemre nézve nagyon méltányos és többször előterjesztett javaslata elől.

mindazt, amit akkor tudni lehetett erről a kérdéstről, igen talpraesetten foglalja össze.

Az Erdélyi Múzeumegyesület gyűjteményei nyomában több múzeum is keletkezett, melyek közül elegendő kiemelni a *Széckely Nemzeti, a gyulafehérvári és a dévai múzeumokat*; utóbbi kettő kifejezetten római jellegű, azaz régészeti anyaguk túlnyomóan rómaiakori, számra és jelentőségre pedig vetekedik a nyugati vidéki régészeti múzeumok zömével. A többi — számottevő római gyűjteménnyel nem bírókat — hagyjuk ez alkalommal figyelmen kívül.

Ellenben ne feledkezzünk meg arról, hogy az erdélyi románság tudományos egyesülete, az ASTRA (Asotiatuinea pentru Literatura Română și Cultura populară Română = Román Irodalmi és Népművelődési Egyesület), mely pedig csak két évvel fiatalabb az Erdélyi Múzeumegyesületnél (1861) semmi érdeklődést nem tanúsított ezen emlékek iránt. Anyagi okai nem igen lehettek, mert saját palotáján kívül (melyben néprajzi múzeum is volt) egy millió aranykorona körüli vagyona, kétezernél több fizető tagja és 1869. óta folyóirata is volt. Tudtommal azonban tudományos kutatásokat a rómaiakorra nézve egyáltalán nem végeztek, csak a szórványos leletekből hozzájuk került emlékeket őrizték meg. Holott, ha igaz lett volna, hogy a magyar tudományosság szándékosan elhanyagolja a rómaiakori maradványok kutatását, nekik nemcsak érdekük, de elemi kötelességük lett volna e hanyagság ellensúlyozása. De meg sem kísérelték, s ezzel nyilván elmulasztották jogalapot szerezni arra, hogy bennünket vádoljanak.

*
* * *

Mindezt készen kapta Románia akkor, amikor — be sem várva a békekötést — Erdélyt birtokába vette.

És megindult az ó-királyságbeli intelligencia érdeklődése múzeumaink iránt. Egy-

mást érték a hozzáértő és hozzá nem értő látogatók, s ugyancsak hízhattunk volna a gyakran felhangzott önkénytelen elismeréstől, ha a körülmények erre alkalmasak lettek volna; és ha nem akadtak volna épen az új hivatalos tényezők közt olyanok, akik minden tudományos szempont fölé helyezték azt, hogy a gyűjtemények külsejét átfestve, azt — minden magánjogi szempont figyelmen kívülhagyásával — az új állam tulajdonának tüntessék fel. Az igazságnak tartozom annak kijelentésével, hogy az „új hivatalosok“ *nem mind* voltak ilyenek, de a nagy többségük ilyen volt, s ilyen ma is. Az pedig csak természetes, hogy az ő akaratuk érvényesült, s a méltányosok háttérbe szorulnak ma is.

Folytak azonban a rómaikorra vonatkozó kutatások és ásatások is és nem pusztán én dolgoztam és nem csupán Porolissumban. Ámbár körülbelül magam voltam az, akinek eredményei nemcsak magyarul jelentek meg, hanem franciául is, tehát Panaitescu úrnak is módjában volt azokról bővebben tájékozódnia. Nagy erkölstelenség volna azonban részemről, ha az általa nyújtott elismeréstől eltevével, élvezném az egyedülnek kijáró dicsőséget. Ha valaki csupán az Erdélyi Múzeumegyesület évkönyveit, az Erdélyi Múzeumot, a dévai és gyulafehérvári múzeumegyesületek évkönyveit, az Archaeologiai Értesítőt, Archaeologiai Közleményeket, a Múzeumi és Könyvtári Értesítőt, a *Jahreshefte des Österr. Arch. Instituts*, s az azt megelőző *Arch.-epigr. Mitteilungen*, továbbá az *Archaeologischer Anzeiger* évfolyamait lapozza át, vagy a Martian Juliannak előbb németül megjelent, azután románra lefordított *Repertoriul*-ját tanulmányozza át, kitűnik, hogy már a XIX. század hatvanas éveitől kezdve folynak Erdély földjén a rómaikorra vonatkozó rendszeres régészeti kutatások, nem is csekély eredménnyel, s főleg magyarok részéről, amit nyu-

godtan állíthatunk a nélkül, hogy Ackner, Goos, Müller és Teutsch érdemeit el akar-nók vitatni. Mindezekben a munkákban találkoztunk a *Torma Károly* nevével, aki a *csicsókeresztúri tábort* ásatta fel és a *Meszies-limest először* állapította meg. Ott van *K. Finály Henrik*, aki — egyebek közt — a *kissebesi* ásatásokat végezte, s a fia *Gábor*, aki *Apahida mellett és a pogujori földváron* ásatott és akinek *Forma Partium Imperii Romani* etc. című térképéért és annak latin nyelvű magyarázatáért majd igen hálás lesz Panaitescu úr, mikor az általa tervezett Dacia-térkép elkészítéséhez hozzáfog. Ha majd megismeri *Cserni Béla* munkásságát, aki egy életet áldozott az *apulumi és környéki kutatásoknak*, s önfeláldozó munkáját szép siker is koronázta. — alig hihető, hogy megtagadhatta tőle az elismerést. *Téglás Gáborral* és *Király Pállal*, a sarmizegethusai kutatókkal, sokszor voltunk elégedetlenek, de nem azért, mintha őszinte lelkesedéssel nem dolgoztak volna. Téglás Gábor Hunyadmegyén kívül egész Erdélyben és a Bánátban, sőt Ó-romániában is kutatott, utakat, limesmaradványokat publikált, s tudós barátságot tartott *Tocilescuval* és *Antonescuval*, s utóbbi ezen ismeretség révén írhatta meg Samizegethusáról szóló kis munkáját. S ne feledkezzünk meg végül *Ornstein József*ről, aki *Orosz Endrével* a szamosújvári tábort ásatta fel, s publikálta is. Amely utóbbi tény jelentős még akkor is, ha a közlésben levont következtetésekkel nem is értünk mindenkor egyet. Nem felejtendő továbbá, hogy ott, ahol Panaitescu prof. úr ásatott — t. i. Bereczken és Alsókosályon — szintén történtek már, — ha nem is rendszeres — kutatások. A sepsiszentgyörgyi múzeum — *Csutak Vilmos* — Komollón ásatta a tábormaradványokat. A Bánátban *Ortvay Tivadar*, *Fröhlich Róbert*, *Berkeszi István* végeztek e korra vonatkozó kutatásokat és publikálták is eredményeiket.

De ne feledkezzünk meg *br. Orbán Balázsról* sem, akinek a *Székelyföld leírása* c. munkája még nagyon sokáig lesz útmutató azok számára, akik a székelyföldön bármiféle történeti nyomot keresnek. Ennek legközelebb fekvő bizonyítéka egyébként a szóban forgó Anuarul 242—46. lapjain közölt jelentés.

Emlékezzünk meg itten Király Pál művéről is; az egyik *Ulpia Traiana Augusta Sarmizegethusa* stb. (1891. Bpest), a másik *Dacia prov. Augusti, 2 köt.* (1893. Nagybcskerek). Ma — természetesen — elavultak ezek a munkák; akkor azonban számot tettek, s az első mindenesetre felülmúlta Antonescunak ugyanarról a tárgyról írt művét.

És mindezeknek a kutatóknak igen-igen nagy becsületére válik, hogy nemcsak napi-díjakat nem kaptak, hanem komolynak mondható anyagi támogatást sem: Torma Károly nagyrészt, — ha nem kizárólag — a maga pénzén ásatott, a többinek pedig nem a munka elvégzése volt teher, hanem az ahhoz szükséges minimális összeg előteremtése.

Végül ne hagyjuk említetlenül, hogy a Dolgozatok körül csoportosulók közül nem csupán csekélységgem foglalkozott római kutatásokkal, hanem Ajton mellett és a Zalatna melletti Petrosánban dr. Roska Márton is ásatott, ha nem is nagyszabású emlékeket, de különösen az utóbbi helyen előkerült köemlékek éppen nem jelentéktelenek. Magam pedig nemcsak Porolissumban ásatam, hanem Csákiigorbón, Tarcsapusztán, Mogyorósdon is, s megállapítottam a küllővári Várhegyen levő maradványokat, hogy egyebet ne említsek.

Befejezésül még annyit, hogy az Erdélyi Múzeum régiségtárának *megvolt a maga részletes terve és programja* az erdélyi rómaiakori maradványok felkutatására, s ahhoz részben hozzá is kezdtünk. Neveltünk a belső munkatársak mellett külsőket

is. Az utóbbiakat időnkinti tanfolyamokon kívántuk kiképezni; az első ilyen tanfolyamot 1911. nyarán tartottuk, amint arról tanuskodhatik pl. Ciura Sándor úr a kolozsvári Barutiun-liceum igazgatója, aki akkor mint balázsfalvi tanár vett részt azon.

Az elmondottak igazolják egyfelől azt, hogy távolról sem állhat meg az a felfogás, mely szerint az erdélyi magyar tudományosság szándékosan hanyagolta el a rómaiakori emlékek kutatását; másfelől bizonyosodik az is, hogy ellenkezőleg — a maga lehetőségei között, mikor egy tudományos célú egyesület alapításáért majdnem háromnegyed évszázadon át kellett a bécsi hatalommal viaskodnia — mindig igyekezett ezen a téren is lépést tartani a Nyugattal. Panaitescu úr ezt nyilván nem tudja, ami nem is meglepő. Annyira nem, hogy amikor a limeskutatások megindításával kapcsolatosan a németföldi eredmények tanulmányozását ítéli legelső feladatnak, s hivatkozik a nagyon tiszteletre méltó Fabricius prof. úr tanácsára és az angolok példájára, — egy szót sem arról, hogy az Erdélyi Nemzeti Múzeum érem- és régiség-tára is ezt tette éppen 20 évvel azelőtt, s az általa is emlegetett és jelenleg „gondozott” Dolgozatok éppen e sorok írójának erről a tanulmányútjáról szóló összefoglaló jelentésével indult meg 1910-ben.

Az, amit Panaitescu úr cikkének további részében programmal felállít, nagyon helyes, megvalósítása tudományos szempontból nagyon kívánatos, s aligha van még egy szakember, aki annak menetét nagyobb érdeklődéssel és várakozással kísérné, mint e sorok írója. Ami annál természetesebb, mert hiszen *az a mi programunk további megvalósítása, a mi kezdeményezésünk folytatása*. Készséggel ismerem el, hogy nem jelentéktelen folytatása. A bereczki, alsókosályi, sarmizegethusai és muncseli ásatásoktól méltán várunk számottevő eredményeket, s minél inkább várjuk ezeket, annál

őszintébben sajnáljuk, hogy csak nagyon is kivonatos kongresszusi, vagy szűkre szabott „előzetes“ jelentésekből ismerjük azokat.

*
*   *
*

Az itt elmondottakra azért volt szükség, mert a Panaitescu úr idézett összefoglalása még csak nem is sejtette azt, hogy Erdély földje rómaiakori emlékei kutatásának hosszú és tiszteletre méltó multja van, s e multnak nem megvetendő eredményei úgy a múzeumok, mint a publikációk terén. Ezek az eredmények kiállják az összehasonlítást a nyugattal is. *Panaitescu úr*

szempontjából azonban akkor lesznek valóban tiszteletre méltókká, ha összehasonlítja azzal, hogy ugyanakkor mit végeztek Erdélytől délre és keletre, román — és nem német! — szakemberek. Hol van az Erdélyi Múzeumnak, a Székely Nemzeti Múzeumnak, vagy akár csak a dévai és gyulafehérvári múzeumoknak párja az ó-királyság területén, 1914. előtti időkben? Hol vannak a mieinket felülmuló kutatások és ezek eredményei — ugyanabból az időből?! Mert a mieinkkel való — és Panaitescu úr soraiból kiáradó — elégedetlenségre csak ez adna erkölcsi alapot.

Dr. Buday Árpád.